

Л.Д.Федорова*

БІЛЯ ВИТОКІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЙНИЦТВА В УКРАЇНІ: МУЗЕЙ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

У статті розглянуто музейну діяльність Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, висвітлено зміст колекцій, що комплектувалися пам'ятками культури національного значення.

Серед інституцій суспільної пам'яті, зафіксованої в матеріальній формі, чи не провідну роль відіграють музеї. Як слушно наголошує сучасний польський учений А.Бернат, «їхнє заснування сприймалось як прояв національної місії, метою якої було зберегти і зібрати національні пам'ятки»¹. Становлення музеїв України відбувалося у руслі загальноєвропейського процесу національного і культурного піднесення XIX – початку XX ст., який характеризувався прискоренням формування національної самосвідомості суспільства, посиленням інтересу до історичного минулого і традицій свого народу, прагненням зберегти його культурні цінності.

Національно-культурне відродження в Наддніпрянській Україні, яка перебувала у складі Російської імперії, відбувалося в умовах переслідування лідерів та осередків національного руху, заборони української мови та письменства (1863, 1876 рр.), послідовного російщення населення. Однак репресивна політика офіційних кіл держави не могла зупинити національного підйому. Однією зі складових цього процесу стало виникнення низки нових соціальних інститутів національної пам'яті, якими є музеї. Покликані до життя соціальними потребами, вони створювалися для задоволення духовних і культурних вимог суспільства, виконуючи свої соціальні функції відповідно до історичних і політичних умов існування. Саме на XIX ст. припадає початок формування музейної мережі України, яка, за підрахунками дослідниці Е.Піскової, налічувала на початку XX ст. вже близько 100 установ музейного характеру, різних за особливостями свого юридичного статусу, підпорядкування, територіального розміщення, профільної спеціалізації та соціальних функцій². Збираючи, вивчаючи і популяризуючи пам'ятки культурної спадщини українського народу, чимало з них перетворилося на регіональні центри краєзнавчого, пам'яткоохоронного та національно-культурного руху. При цьому рушієм розвитку музейної справи в Україні була в основному громадська ініціатива.

Фундатором однієї з перших національних музейних установ у підросійській Україні виступив Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства (далі – Південно-Західний відділ ІРГТ). Тривалий час історіографія його діяльності була досить обмеженою. На початку XX ст. її розглядали у контексті українського національного відродження такі відомі вчені, як М.Грушевський³ та О.Грушевський⁴. Стаття С.Русової з нагоди 40-річного ювілею відділу висвітлює його зв'язки з київською Старою Громадою, науковими установами, дослідну роботу його членів та інші питання⁵. Вона підкреслила, що причиною заборони відділу була національна спрямованість його діяльності. М.Біляшівський, аналізуючи в 1918 р. наці-

* Федорова Лариса Данилівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ональні надбання дореволюційної доби, писав, що однією з головних причин переслідування й заборони Південно-Західного відділу російською владою був його музей, що розбудовувався як національний⁶.

У 1920-х рр. українські вчені більш ґрунтовно дослідили форми й напрями праці відділу. Зокрема, Ф.Савченко використав і опублікував значний масив архівних матеріалів, проаналізував громадські рухи в Україні та українське національно-культурне самовизначення 1860–1870-х рр.⁷ У цьому контексті дослідник високо поцінував результати роботи членів Південно-Західного відділу ІРГТ, уперше опублікував висновки Особливої наради, створеної російським імператором Олександром II «для припинення українофільської пропаганди», за якими відділ було закрито⁸. І.Житецький зупинився на причинах створення відділу, напрямках його діяльності, зв'язках з іншими науковими установами, а також склав список його членів⁹. Історії відділу торкаються у своїх дослідженнях В.Міяковський¹⁰ та О.Рябінін-Скляревський¹¹. В історіографії 1960–1970-х рр. діяльність Південно-Західного відділу ІРГТ певною мірою розглядалася у монографіях таких учених, як В.Горленко¹², А.Волощенко¹³, більш змістовно – О.Кравець¹⁴, однак жодна із зазначених праць не висвітлює музейну роботу його членів.

У сучасних умовах посиленої уваги до історії національно-культурних рухів з'явилася низка публікацій, автори яких прагнуть об'єктивно, усебічно й достовірно висвітлити зазначену проблематику. Основні напрямки наукової та освітньо-культурної діяльності Південно-Західного відділу, вплив на українське національне відродження та причини заборони відділу вивчала Л.Чорна¹⁵. Його роль у суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. досліджувала Н.Петрук (також публікувалася як Н.Тимчик)¹⁶. В її працях підкреслено вирішальну роль київської Старої Громади у формуванні засад і напрямів діяльності, український характер відділу, на відміну від інших місцевих осередків російського товариства. Вона приділила увагу науковій праці, культурно-громадській діяльності та міжнародним зв'язкам, формуванню музею відділу. Фольклористичні студії членів відділу проаналізовано В.Мильком¹⁷. Водночас у сучасній українській історіографії недостатньо повно охарактеризовано внесок Південно-Західного відділу у становлення національного музейництва.

У XIX ст. громадський рух в Україні за збереження культурних цінностей музейного значення розгортався у трьох напрямках. Перший характеризувався становленням і розвитком місцевих музеїв, тобто, таких закладів, які комплектували збірки музейних пам'яток переважно свого регіону. Зрозуміло, що у сумі вони утворювали національний музейний фонд. Другий напрям виявився у формуванні музеїв, що розбудовувалися як національні, третій – у становленні музейних установ, які формували збірки пам'яток із багатьох регіонів України, документуючи таким чином минуле всієї країни (або різних складових її історії) і тим самим відігравали роль центральних, провідних музейних установ у своїх профільних групах.

Після Валуєвського циркуляру 1863 р. легальна культурно-громадська діяльність національного спрямування в Україні стала неможливою. Особливо це відбилося на праці київської Старої Громади, члени якої були змушені вдаватися до легальних форм діяльності, аби продовжити національно-культурну роботу. Вони були в числі засновників і провідних діячів Південно-Західного відділу ІРГТ, «Положення» про яке було офіційно затверджене 10 листопада 1872 р. Загальноросійське товариство ставило за мету «збирати, обробляти і поширювати в Росії географічні, етнографічні й статистичні відомості взагалі та особливо про саму Росію, а також поширювати

достовірні відомості про Росію та інші країни»¹⁸. Південно-Західний відділ визначив територією своєї діяльності п'ять губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську; своїми завданнями – розшукування і популяризацію вже зібраних місцевими архівами і приватними особами відомостей про край, розгляд їх і вирішення, як ці відомості можна використати; збирання етнографічних і статистичних матеріалів через місцевих жителів, організацію вчених експедицій тощо. Відділ ставив також за мету збирання і зберігання рухомих пам'яток: учених посібників, що належать до кола його діяльності, зокрема, рукописних і друкованих книг, актів, карт та етнографічних предметів¹⁹.

Серед 17 членів-засновників відділу були відомі вчені, громадсько-політичні діячі: М.Бунге, В.Беренштам, Ф.Вовк, П.Житецький, М.Лисенко, О.Русов, П.Чубинський, В.Шульгін, М.Яснопольський та ін. Очолювали відділ Г.Галаган (1873–1875 рр.) і В.Антонович (1875–1876 рр.), керуючий справами – П.Чубинський. Загальна кількість членів в 1876 р. становила близько 200 осіб.

Упродовж 1874–1875 рр. було опубліковано два томи «Записок» відділу, в яких вміщено журнали загальних зборів, доповіді його членів з етнографії, статистики, географії та природознавства й інших тем. Відділ ініціював проведення в Києві III Археологічного з'їзду, що відбувся у серпні 1874 р. У ньому взяла участь більшість членів відділу, які виступили з низкою пам'ятокзнавчих доповідей. Зокрема, М.Левченко присвятив свій виступ знищенню пам'яток старовини в Україні²⁰. Він навіть приклади суто національних історичних споруд: хата батька останнього гетьмана України К.Розумовського в с. Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії, гетьманський палац у Батурині та ін. Доповідач запропонував повідомляти через газети про пам'ятки місцевої старовини, що потребують опіки, про випадки вандалізму відносно них; у зв'язку з можливістю зникнення таких пам'яток закликав замальовувати та фотографувати їх; уживати заходів для підтримання та збереження. П.Чубинський разом з О.Русовим склав програму для збирання статистичних та етнографічних відомостей. Відділ видав і розіслав по Україні програми з різних галузей – географії, статистики й економіки, етнографії.

Одним із найважливіших напрямків діяльності було визначено створення музею відділу, ініціатором чого виступив П.Чубинський. Було вирішено комплектувати зібрання предметами, що характеризують Україну «в етнографічному, промисловому та археологічному відношенні»²¹. Він мав покласти початок першому етнографічно-географічному музею у Наддніпрянській Україні. Навесні 1873 р. було надруковане в періодичних виданнях і розіслане окремим відбитком (1200 примірників) оголошення відділу про збирання предметів для музею. Його географічний підрозділ мав комплектуватися мінералогічними і геологічними колекціями із точним зазначенням місця виявлення предметів, народних назв та їх уживання; ботанічними колекціями засушених рослин або зразків різних порід також з обов'язковим зазначенням місця виявлення, зоологічними колекціями засушених комах, риб, птахів тощо.

Для етнографічної колекції передбачалося збирати малюнки, фотографії будівель, які примітні національними особливостями, народних сцен; вбрання (чоловіче й жіноче з різних місцевостей); оздоблення хат, хатне начиння (ікони, рушники, дзеркала, столи, діжки, скрині, посуд); інструменти та речі різного вжитку (веретена, прядки, гребні, ножі, музичні інструменти, іграшки); землеробське, промислове та інше знаряддя (рала, плуги, лопати,

пилки, долота); візки та упряж (моделі возів, саней, коліс, голобель); судна (моделі барок, галер, чайок, багрів, човнів)²².

Етнографічні матеріали надіслали близько 50 осіб. Першими дарувальниками були М.Семиренко, який у квітні 1873 р. пожертвував гербарій із 218 рослин із зазначенням їх народних назв і використання в побуті, що мав цінність для складання словника народних ботанічних назв, потім – зразок чобіт і ніж (чепелик); інженер-механік В.Гарин – колекцію моделей вітряків, ткацького станка, плуга, рала, борони, воза, саней; П.Чубинський – вишитий рушник і 7 етнографічних картин художника Г.Квятковського, на яких було зображено зовнішній і внутрішній вигляд української хати в Поліссі, а також поліські типи й одяг дорослих, старих і дітей чоловічої й жіночої статі (загалом – 15 фігур). У звіті О.Русова про надходження до музею 29 вересня 1873 р. зафіксовано імена осіб, котрі передали найбільше матеріалів: Ф.Вовк – 82 предмета, І.Кордиш – 33, М.Левченко – 84, В.Рубінштейн – 86, О.Русов – 118, О.Русова – 34, М.Семиренко – 243, П.Чубинський – 139 одиниць. Зокрема, О.Русова передала 34 малюнка етнографічних будівель, виконаних нею за ескізами Ф.Вовка, зробленими з натури; І.Кордиш – фотографії різних народних типажів²³.

1873 р. до музею надійшли такі матеріали: від М.Лисенка – детальний опис народного одягу у Сквирському і Таращанському повітах; у листопаді Софія і Марія Ліндфорс подарували 6 аркушів із 23 рисунками узорів, зібраних ними в селах Олександрівка і Олешня Городнянського повіту Чернігівської губ. для обшивки країв рушників і для вишивок на хустках, чоловічих та жіночих сорочках (загалом 74 зразки). Рисунки супроводжували народні назви форм зображення. Було вирішено друкувати ці візерунки в «Записках» відділу з метою «ознайомлення публіки та заохочення нових пожертвувань»²⁴.

У 1874 р. до музею надійшли гончарні вироби з містечка Опішні, зразки цегли і черепиці, виготовлені у Буді-Орловецькому Черкаського повіту (передав О.Рогович); плахта з містечка Ворошкова; зразки шовку селянських виробів із с. Трипільля; зразки вишивок на полотні; повний жіночий одяг із Харківської губернії; повні жіночий та чоловічий костюми Новоград-Волинського повіту Волинської губернії (П.Косач); гуцульська сорочка; рушник ручної вишивки з Херсонської губернії та рушник тканий кролевецький; окремі предмети одягу та домашнього начиння; 12 зразків мережок, вишитих на полотні з народними назвами; дитяче взуття, плетене із суконних кольорових смужок з околиць м. Бреста-Литовського (Ф.Вовк); таблиця народних узорів з Яготина; іграшки; колекція стародавніх монет (30 одиниць); скарб із Таращанського повіту (монети 1661–1662 рр.) та прикраси збруї й одягу; бронзова стріла; колекція пенського ремісництва – зразки коноплі, гребля, веретена, кужіль і гребінка; колекція мінералів із Балтського повіту; модель вітряка; коловорот, серп і коса із с. Заливащини Вінницького повіту Подільської губернії; 9 чучел птахів; етнографічний альбом України з 55 фотографіями житлових і господарських споруд, типів і костюмів, сценами домашнього побуту, господарських занять і обрядів (І.Кордиш) тощо²⁵.

За даними І.Житецького, уже 1873 р. музейне зібрання налічувало 888²⁶, а 1875 р. – 3 тис. одиниць зберігання, у числі яких були предмети побуту, домашнє начиння, одяг, писанки, вишиванки, музичні інструменти та інші старожитності, документальні матеріали, фотографії, рукописи, зразки флори і фауни з різних регіонів України²⁷.

Члени відділу розпочали дослідження типології, особливостей виробництва, мистецької вартості народних виробів. О.Русов висунув ідею друкувати

у «Записках» відділу приклади народних візерунків, у т.ч. поповнити їх зображеннями на писанках. Було ухвалено скласти програму для збирання матеріалів із народними орнаментами, для розробки якої організували комісію у складі Ф.Вовка, М.Драгоманова, М.Левченка і О.Русова²⁸. Ф.Вовк виступив на III Археологічному з'їзді в Києві 1874 р. з доповіддю «Відмінні риси південноруської народної орнаментики», в якій підкреслив абсолютну нерозробленість теми, відсутність видань або колекцій таких матеріалів. Доповідач поінформував, що Південно-Західний відділ розпочав комплектувати такими матеріалами свій музей. На вивченні цих колекцій і ґрунтувалося його дослідження²⁹.

На останньому засіданні відділу 30 квітня 1876 р. Ф.Вовк виступив із рефератом про українську орнаменту писанок, спираючись зокрема на колекцію відділу. Проаналізувавши розписи та географічне поширення (у т.ч. у Буковині та Галичині), Ф.Вовк довів, що в них проявилися ті риси українського орнаменту, які він вивів за допомогою вишивок. Присутні на засіданні члени відділу висловилися за те, щоб ті особи, які збирають матеріали для вивчення української орнаментики, звертали увагу на речі церковного вжитку (підризники, пояси, покрови на престольні та ін.). Вони звернули увагу на те, що їх багато збереглося, наприклад, у церквах Полтавської та Катеринославської губерній. Зазначені речі зроблені з простого полотна, але розшиті багатими та різноманітними візерунками, не лише гладдю й кольоровими нитками, а й досить часто – золотими та срібними³⁰.

Ф.Вовк склав каталог колекції, подарованої М.Семиренком (230 народних назв), а директор університетського ботанічного саду О.Рогович провів їх класифікацію. Їх працю було опубліковано в першому томі «Записок» відділу³¹.

Слід зазначити, що члени відділу планували поширити свою діяльність і на Західну Україну. Ця думка М.Драгоманова пролунала ще на засіданні відділу 29 вересня 1873 р. Він пропонував звернути увагу на фольклорні матеріали Галичини й Буковини і розгорнути там мережу співробітників³².

Не маючи окремого приміщення, відділ зберігав музейні колекції і бібліотеку у будинку Г.Галагана. Як зазначав Ф.Савченко, відсутність власного приміщення для зберігання колекцій і неможливість продовжити експедиції за браком коштів «було символічно для української справи того часу»³³.

За Емським указом російського імператора від 18 травня 1876 р. відділ було закрито³⁴. 1913 р. С.Русова писала, що він був закритий через те, що діяльність товариства здалася російській адміністрації українофільською³⁵. Аналогічної думки додержувався М.Біляшівський, який писав, що саме через те, що музей Київського відділу «мав метою українську етнографію і старовину», його було заборонено³⁶. У серпні 1876 р. майно і гроші відділу передали Київській археографічній комісії³⁷. Музичні інструменти успадкувало Київське відділення Російського музичного товариства, музейні колекції – Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, рештки бібліотеки (значна її частина зникла) після довгих поневірянь потрапили 1911 р. до бібліотеки Київського комерційного інституту³⁸. Збереглася розписка якогось Д.Горенка, що 22 травня 1877 р. він одержав гроші за перевезення музею і бібліотеки³⁹.

Таким чином, у 1870-х рр. українська інтелігенція, зокрема члени київської Старої Громади, свідомо намагалася заснувати національний музей у Києві і почала формувати відповідного змісту колекції. Хоча у складних умовах тиску державної влади на національний рух здійснити зазначену мету не вдалося, було звернено увагу на історичну та мистецьку цінність на-

родних виробів, предметів побуту та зібрано першу колекцію пам'яток суто національного змісту. Заслуга відділу полягала в тому, що було вироблено програму етнографічних досліджень і звернено увагу суспільства на необхідність створення такого музею. Його зібрання мало репрезентувати матеріали й культурні особливості не одного, а багатьох регіонів України. Одночасно члени відділу розпочали вивчення особливостей пам'яток українського народного мистецтва та його популяризацію.

Тривалий час після закриття відділу у Києві не існувало суто національної громадської структури, яка би прагнула розвивати українську культуру, зберігати спадщину свого народу. Однак зроблене і започатковане членами київського відділу не було марним. Коли наприкінці 1906 р. утворилось Українське наукове товариство, дев'ять колишніх членів Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства ввійшло до його складу. Саме це товариство від самого початку задекларувало національний напрям своєї діяльності, у т.ч. й заснування українського музею.

¹ *Бернат А.* Архіви, бібліотеки і музеї – інститути соціальної пам'яті. В чому наша відмінність, що нас єднає // Архіви України. – 2004. – №4/6. – С.38.

² *Піскова Е.М.* Специфіка та основні напрями формування музейної мережі України в ХІХ – на початку ХХ ст. // Музеї України ХІХ – початку ХХ століть. Збірник наукових праць. – К., 2005. – С.26.

³ *Грушевський М.С.* Позорної пам'яті // Український вестник. – 1906. – Ч.1. – С.11–14.

⁴ *Грушевський А.* Из жизни украинского кружка 1870-х годов // Украинская жизнь. – 1915. – №11/12. – С.33–39.

⁵ *Русова С.* К 40-летнему юбилею Юго-Западного отдела Императорского географического общества // Украинская жизнь. – 1913. – №11. – С.28–39.

⁶ *Біляшівський М.* Наші національні скарби. – К., 1918. – С.14.

⁷ *Савченко Ф.* Українське науково-культурне самовизначення 1860–1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень – лютий. – С.15–22; *Його ж.* Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. – Х.; К., 1930. – 415 с.

⁸ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 року. – С.381–383.

⁹ *Житецький І.* Південно-Західний відділ географічного товариства у Києві. (З приводу 50-річчя його закриття в 1876 році) // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.31–36.

¹⁰ *Міяковський В.* Записка 1874 року про український рух // Архівна справа. – 1927. – Кн.2/3. – С.21–29.

¹¹ *Рябінін-Скляревський О.* Київська громада 1870-х // Україна. – 1927. – Кн.1/2. – С.144–162.

¹² *Горленко В.Ф.* Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнічних зв'язків. – К., 1964. – 248 с.

¹³ *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. – К., 1974. – 222 с.

¹⁴ *Кравець О.М.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства // Народна творчість та етнографія. – 1973. – №2. – С.60–66.

¹⁵ *Чорна Л.В.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ізмаїльський держ. гуманітарний ун-т. – Ізмаїл, 2005. – 159 арк.; *Її ж.* Етнографічна діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К., 2000. – С.42–44.

¹⁶ *Петрук Н.П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині ХІХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 182 арк.; *Тимчик Н.П.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві (1873–1876) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія. – К., 1998. – Вип.40. – С.75–78.

¹⁷ *Милько В.І.* Фольклористичні студії в діяльності Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2008. – Вип.15. – С.246–253.

- ¹⁸ Положение о Юго-Западном отделе Императорского русского географического общества. – К., 1873. – С.3.
- ¹⁹ Там же. – С.4.
- ²⁰ Левченко М.М. Об уничтожении памятников старины в Южной России // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т.1. – С.309–319.
- ²¹ Действия отдела // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. – Т.І за 1873 год. – К., 1874. – С.17.
- ²² Петрук Н.П. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. – С.88–89.
- ²³ Действия отдела. – С.33–34.
- ²⁴ Там же. – С.66.
- ²⁵ Журналы // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. – Т.ІІ за 1874 год. – К., 1875. – С.11–31.
- ²⁶ Житецький І. Південно-Західний відділ географічного товариства у Києві. – С.33.
- ²⁷ Петрук Н.П. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. – С.13–14.
- ²⁸ Там само. – С.90.
- ²⁹ Волков Ф.К. Отличительные черты южнорусской орнаментики // Труды III Археологического съезда. – Т.2. – С.317–326.
- ³⁰ Собрание Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества 30 апреля 1876 года // Киевский телеграф. – 1876. – №55. – 12 мая. – С.3.
- ³¹ Волков Ф.К. Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями, представленных в Юго-Западный отдел Императорского русского географического общества М.Ф.Семиренко и определенных в ботаническом отношении проф. А.С.Роговичем // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. – Т.І за 1873 год. – К., 1874. – С.165–178.
- ³² Действия отдела. – С.37.
- ³³ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. – С.21.
- ³⁴ Савченко Ф. Заборона українства 1876 року. – С.381–383.
- ³⁵ Русова С. К 40-летнему юбилею Юго-Западного отдела Императорского географического общества. – С.38.
- ³⁶ Біляшівський М. Наші національні скарби. – С.14.
- ³⁷ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.ІІ. – Спр.30284. – Арк.5.
- ³⁸ Петрук Н.П. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині XIX ст. – С.12.
- ³⁹ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.30284. – Арк.6; Русова С. К 40-летнему юбилею Юго-Западного отдела Императорского географического общества. – С.37.

Considered in the article is the Museology of southwest department of Imperial Russian Geographic Society, the contents of collections is covered, which was complected with cultural remembrances of national importance.